

Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması

Mehmet ÖZŞENEL*

Giriş

Sahîh-i Buhârî İslâm tarihi boyunca üzerinde en çok çalışılan eserlerden biri olmuştur. Katip Çelebi, Buhârî'nin *Sahîh'i* üzerine şerh, haşiye, talik, ihtisar vb. türünde yapılmış 80'den fazla çalışmanın ismini vermektedir.¹ Günümüzde yapılan yeni bir araştırmaya göre de Buhârî'nin *Sahîh'i* üzerinde muhtelif türde ve çeşitli açılardan gerçekleştirilen çalışmaların sayısı yaklaşık beş yüzü bulmaktadır.² Onun bu kadar ilgi görmesinde hiç şüphesiz hadisleri kabulde gösterdiği hassasiyet, tertib ve tasnifteki başarısı yanında musannifin ihlas ve samimiyeti önemli rol oynamıştır.³ Öne çıkan bu özellikleriyle Buhârî'nin *Sahîh'i* zaman içinde Allah'ın kitabından sonra en sahih kitab olarak genel bir kabule mazhar olmuştur.⁴

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı.

1 Bkz. Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. M. Şerefeddin Yalkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941-1943, c. 1, s. 545-555; ayrıca bkz. Fuad Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, trc. Mahmud Fehmi Hicâzî, Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1983, c. 1, s. 229-248; İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012, s. 85.

2 Bkz. Kemal Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 162.

3 Buhârî'nin hadis kabul şartları ve kitabının özellikleri hakkında bkz. Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tahir el-Makdisi, *Şurâtul-eimmeti's-sitte*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984, s. 17-18; Ebu'l-Fida İmâduddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Ihtisâru Ulûmi'l-hadis*, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1408, s. 23 (*el-Bâisu'l-hasis* ile birlikte); Ebu'l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyu's-sârî*, Bulak 1301'den ofset Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988, s. 7; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, c. 7, s. 116. Ayrıca Buhârî'nin kitabına hadisi kaydetmeden önce gusül abdesti alıp iki rekat namaz kıldığı, her hadisi kitabına koymadan önce istihare yapıp iki rekat namaz kıldıktan sonra kaydettiği, kitabını 16 yılda altı yüz bin hadisten seçerek meydana getirdiği bizzat kendisinden nakledilmiştir (bkz. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 490).

4 Bkz. Ebu Amr Osman b. Abdirrahman İbnu's-Salâh, *Mukaddimetu'bnû's-Salâh*, Beyrut:

Öyle ki *Sahîh-i Buhârî* sadece ilmî anlamda Peygamber (s.a.) sünnetini öğrenmek için değil, aynı zamanda teberrüken okunan ve okunmasıyla sevab umulan veya bela def edilmesi beklenen bir kitap haline gelmiştir.⁵ Nitekim 23 Nisan 1920’de Türkiye Cumhuriyeti’nin temellerinin atıldığı ilk meclisin açılışında Kur’an-ı Kerim hatimleri yanında *Buhârî-i Şerîf* hatimleri yapıldığı bilinmektedir.⁶ Yine 1990-1992 yılları arasında Pakistan’da bulunduğumuz süre zarfında medrese mensupları tarafından belli bir konuda başarı elde edilmesi amacıyla talebeye cüz cüz dağıtılarak bir günde *Sahîh-i Buhârî* hatmi yapıldığına şahit olduk.⁷

Sahîh-i Buhârî sahip olduğu haklı şöhretle asırlar boyu medreselerde en çok okutulan eserler arasında yer almış, Osmanlı medreselerinde de en son okutulan temel eserlerden olmuştur.⁸ *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Meşâriku’l-envâr* gibi kitapların okutulduğu ihtisas medresesi olan daru’l-hadis müderrisleri en yüksek maaşla görevlendirilen ilmiye sınıfı arasında yer almış,⁹ medrese dışında cami, tekke, türbe gibi halka açık alanlarda *Sahîh-i Buhârî* okutma geleneği

Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1978, s. 9; Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve’t-teysîr*, Mısır: Muhammed Ali Sabîh ve Evlâduh, 1968, s. 4; Ebu Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts., c. 1, s. 5; Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tedribu’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevâvî*, nşr. Abdülvehhab Abdüllatif, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1979, c. 1, s. 91; Ebu’l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdu’s-sârî li şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2012, c. 1, s. 41.

- 5 Buhârî’nin *Sahîh*’i, darlık, korku, düşman istilası, hastalık, aşırı kutluk vb. durumlarda okunması faydalı görülen ve faydasının tecrübeyle sabit olduğu bildirilen bir kitap olarak nitelendirilmektedir (bkz. Sandıkcı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, s. 18; ayrıca bkz. Kastallânî, *İrşad*, c. 1, s. 42; Ebu’l-Aliyy Muhammed Abdurrahman el-Mübârekfûrî, *Mukaddimetü Tuhfeti’l-ahvezî*, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine: Muhammed Abdülmuhsin el-Ketbî, 1967, c. 1, s. 111-115; Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, c. 7, s. 117 vd.; Osmanlıdaki uygulamalar için bkz. Mustafa Celil Altuntaş, “Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhanlık”, Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2010, s. 126 vd.).
- 6 Bkz. Mücteba Uğur, *Buhârî*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 69-70; Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, c. 7, s. 118; Altuntaş, “Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhanlık”, s. 140-142.
- 7 Benzeri bir uygulamaya Hindistanlı Tirmizî şârihi Mübârekfûrî de (ö. 1935) işaret etmektedir (bkz. *Mukaddimetü Tuhfe*, c. 1, s. 115). *Sahîh*’in bölgede yaygın olan ve makaleye konu edildiğimiz Sehârenpûrî neşrinde (büyük boy iki ciltlik Delhi 1851-1853 neşri) kitap 30 ila 40 sayfalık 30 cüze ayrılmıştır. Sehârenpûrî’nin bu cüz sistemini Sağâni’nin (ö. 650/1252) *Sahîh-i Buhârî* edisyonu nüshasından aldığı kaydedilmektedir (bkz. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, nşr. Sehârenpûrî; Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2011, c. 1, s. 23, Takiyyuddin Nedvî’nin girişi).
- 8 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, c. 1, s. 55, 74. Ayrıca bkz. Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, s. 40-42.
- 9 Bkz. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 21, 48-49, 50; Ali Yardım, *Hadis I*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1984, s. 174; Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru’l-Hadislerin Yeri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 137-138.

olarak Buhârîhanlık özel bir müessese haline gelmiştir.¹⁰ *Sahîh-i Buhârî* mazhar olduğu bu büyük teveccühe paralel olarak şerh, haşiye, rical, cem türünden birçok çalışma yanında sağlam ve güvenilir bir *Sahîh* nüshasını elde etmek amacıyla tarih boyunca birçok edisyon çalışmasına da konu olmuş, özellikle matbaanın İslâm dünyasında yaygınlaşmaya başlaması ile birlikte yazma haldeki edisyon çalışmaları matbu neşirlere dönüşmüş ve ortaya birçok *Sahîh-i Buhârî* metni çıkmıştır. Bunlar arasında dünya üzerindeki tam metinli ilk matbu nüsha kabul edilen¹¹ Hindistanlı alim Ahmed Ali Sehârenpûri'nin (ö. 1880) Delhi'de yaptığı 1851-1853 tarihli haşiyeli neşri¹² ile Sultan II. Abdülhamid'in masrafını kendi özel hazinesinden karşılamak suretiyle 1893-1895'te Mısır'da yaptırdığı *Sahîh-i Buhârî* neşri öne çıkmaktadır.¹³ Bu makalede II. Abdülhamid neşri ile Sehârenpûri'nin 2011 yılında yeniden dizilip neşredilen haşiyeli *Sahîh-i Buhârî* nüshası¹⁴ karşılaştırılarak tanıtımı yapılacaktır. Konuya geçmeden önce *Sahîh-i Buhârî*'nin ravileri ve günümüze kadar ulaşmasını sağlayan edisyonlarına kısaca temas etmekte fayda bulunmaktadır.

I. *Sahîh-i Buhârî*'nin Ravileri ve Edisyonları

Tarihî kayıtlara göre *Sahîh-i Buhârî*'yi müellifinden okuyan 90 bin öğrenci bulunmaktadır.¹⁵ Bunlardan ancak bin kadarı *Sahîh*'in ravisi olmuştur.¹⁶ Kitabı müellifin kendisinden dinleyip istinsah ederek sonraki nesillere ulaştıran bu kişiler içinde beş isim öne çıkmaktadır. Buhârî ravileri olarak şöhret bulan bu isimler, Hammad b. Şakir **en-Nesevî** (ö. 290/902), İbrahim b. Ma'kil **en-Neseffî** (ö. 295/907), Muhammed b. Yusuf **el-Firebrî** (ö. 320/932), Mansur b. Muhammed **el-Pezdevî** (ö. 329/940) ve Hüseyin b. İsmail **el-Mehâmîlî**'dir (ö. 330/941). Nesevî ve Neseffî, *Sahîh*'in tamamını Buhârî'den sema yoluyla alamadıkları, son kısmını icazetle elde ettikleri için rivayetleri fazla itibar görmemiştir.¹⁷ Aynı şekilde Mehâmîlî'nin de, Buhârî'nin Bağdad'a son gelişindeki imla meclislerinde elde

10 Bkz. Uğur, *Buhârî*, s. 69; Altuntaş, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhanlık", s. 27 vd.

11 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûri; c. 1, s. 12-13, 16 (Takiyyuddin Nedvî'nin girişi).

12 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 1-2 c., neşr ve haşiye Ahmed Ali Sehârenpûri, Delhi: Matbaa-i Ahmedî, 1851-1853 (2. bsk. Mîret, 1865-1866). Bu neşir bazı ilave risalelerle birlikte 1938'de Delhi'de yenilenmiş, 1961'de ofset yoluyla büyük boy iki cilt halinde Karaçi'de tekrar basılmıştır. İlk baskısından itibaren el yazısından yapılmış bu iki ciltlik baskıdan (Karaçi baskısı) bir nüsha özel kütüphanemizde mevcuttur.

13 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Heyet, 1-9 c. (2 mücellid), Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra el-Emîriyye, 1893-1895. Bu baskının bir nüshası Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Cemal Öğüt bölümü 88 numarada bulunmaktadır.

14 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, 1-15 c., neşr ve haşiye: Ahmed Ali Sehârenpûri, thk. ve tlk. Takiyyuddin en-Nedvî, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011.

15 Bkz. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 492.

16 Bkz. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara: Kitabiyat, 2000, s. 186.

17 Bkz. İbn Hacer, *Hedyu's-sârî*, s. 492-493; Kastallânî, *İrşad*, c. 1, s. 56; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 186 vd.

ettiğinden, *Sahîh* nüshasının muteber olmadığı kaydedilmektedir.¹⁸ Buhârî'den kitabını sema ederek nakleden son ravi olmasına rağmen¹⁹ Pezdevî'nin ismi ve rivayetine de sonraki asırlarda daha az rastlanır. Nesefî rivayeti, son kısımları Buhârî'den icazet yoluyla alınmış olmasına rağmen Firebrî rivayetine göre daha sağlam, daha tutarlı ve düzenli bir nüsha olarak nitelenmektedir.²⁰ Nitekim ilk Buhârî şârihi Hattâbî (ö. 388/998) *İ'lâmu's-sünen*'de, Humeydî (ö. 488/1095) *el-Cem beyne's-Sahîhayn*'da ve Ebu Nuaym el-İsfehânî (ö. 430/1039) *el-Müstahrec alâ Sahîhi'l-Buhârî*'de Nesefî rivayetini esas almışlardır.²¹ Ancak *Sahîh*'i biri 248, diğeri 252 yılında olmak üzere iki defa müellifinden sema ederek alan Firebrî, sonraki dönemlerde diğeri rivayetleri gölgede bırakmış ve Firebrî nüshası, öğrencileri vasıtasıyla yazmaları günümüze en fazla ulaşan *Sahîh-i Buhârî* rivayeti olmuştur.²²

Sahîh-i Buhârî'yi Firebrî'den alarak istinsah eden ravilerden en meşhurları ise Ebu Ali Said b. Osman b. Said **b. es-Seken** (ö. 353/964), Ebu Zeyd Muhammed b. Ahmed **el-Mervezî** (ö. 371/981), Ebu Ahmed Muhammed b. Muhammed **el-Cürcânî** (ö. 373/983), Ebu İshak İbrahim b. Ahmed **el-Müstemlî** (ö. 376/986), Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed **el-Ahsiketî** (ö. 376/986), Ebu Ali Muhammed b. Ömer **b. Şebbûye** (ö. 378/988), Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Hammûye **el-Hammûyî es-Serahsî** (ö. 381/991), Ebu'l-Heysen Muhammed b. Mekki **el-Küşmîhenî** (ö. 389/998) ve *Sahîh*'i Firebrî'den en son nakleden ravi olan Ebu Ali İsmail b. Muhammed **el-Küşânî**'dir (ö. 391/1001).²³ İbnü's-Seken'den Abdullah b. Muhammed **el-Cühenî** (ö. 395/1005) nakletmiş; Mervezî'den Ebu Muhammed Abdullah b. İbrahim **el-Asîlî** (ö. 392/1002), Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed **el-Kâbisî** (ö. 403/1012) ve **Ebu Nuaym el-İsbehânî** (ö. 430/1039); Cürcânî'den **Asîlî, Kâbisî** ve **Ebu Nuaym**; Müstemlî'den Abdurrahman b. Abdullah **el-Hemdânî** (ö. 411/1020) ve **Ebu Zer el-Herevî** (ö. 434/1043); Ahsiketî'den İsmail b. İshak **es-Saffar** (ö. ?); İbn Şebbûye'den **Hemdânî** ve Said b. Ebî Said **el-Ayyâr** (ö. 457/1065); Serahsî'den **Ebu Zer** ve Ebu'l-Hasen Abdurrahman b. Muzaffer **ed-Dâvûdî** (ö. 467/1074); Küşmîhenî'den **Ebu Zer, Kerîme bt. Ahmed el-Merveziyye** (ö. 463/1071) ve Ebu Sehl Muhammed b. Ahmed **el-Hafsî** (ö. 466/1073); Küşânî'den de Ebu'l-Abbas Cafer b. Muhammed **el-Müstağfirî** (ö. 432/1041) *Sahîh-i Buhârî* nüshası nakletmişlerdir.²⁴

18 Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1301 Bulak'tan ofset Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1988, c. 1, s. 2; Kastallânî, *İrşad*, c. 1, s. 56.

19 Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 2.

20 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 192-194.

21 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 190.

22 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 2; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 187 vd.

23 Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 2-3.

24 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 2-4; Kastallânî, *İrşad*, c. 1, s. 56.

Bu noktadan sonra *Sahih-i Buhârî* nüshalarının rivayeti yanında Firebrî'nin öğrencilerinin naklettiği rivayetlerin karşılaştırılarak yeni bir *Sahih* nüshası elde etme, yani edisyon faaliyetleri başlamaktadır. Firebrî'nin yukarıdaki ravilerinin bazı öğrencileri, farklı hocalarından elde ettikleri Firebrî nüshalarını karşılaştırarak ihtilafli lafızları tespit etmişler ve en sahih Buhârî nüshasını elde etmeye çalışmışlardır. Bunlar içinde **el-Asîlî** ile **Ebu Zer el-Herevî**'nin çalışmaları öne çıkmıştır. el-Asîlî hocaları Mervezî ve Cürcânî'den elde ettiği nüshaları karşılaştırarak aralarındaki farkları elindeki nüshada göstermiştir.²⁵ Ebu Zer el-Herevî ise, hocaları Küşmîhenî, Müstemlî ve Serahsî nüshalarını birleştirerek yeni bir *Sahih* edisyonu gerçekleştirmiştir. Ebu Zer bu edisyonda hocalarının nüshaları için rumuzlar kullanmıştır. Bunlar Serahsî yani Hammûyî için (ha), Müstemlî için (sin), Küşmîhenî için (he) harfidir.²⁶ Meşâyihu Ebî Zer es-Selâse (Ebu Zer'in üç hocası) diye meşhur olan bu üç hocanın nüshalarından elde edilen Ebu Zer edisyonu sonraki pek çok Buhârî nüshasının da temelini teşkil etmiştir. Nitekim önemli *Sahih-i Buhârî* şârihlerinden Kirmânî (ö. 786/1384) *el-Kevâkibu'd-derârî* adlı şerhinde bu nüshayı esas almış,²⁷ *Sahih-i Buhârî*'nin yukarıda zikredilen Firebrî rivayetleri yanında diğer önemli üç rivayetine (Nesevî, Nesevî ve Pezdevî) de sahip olan İbn Hacer (ö. 852/1449), şerhinde rivayetlerin en sağlam ve ihtilafı en iyi kaydeden edisyon olarak gördüğü Ebu Zer rivayetini tercih etmiştir.²⁸ Bununla birlikte o şerhinde zaman zaman diğer nüshalara da atıfta bulunmuştur.²⁹ İbn Hacer'in muasır diğer meşhur Buhârî şârihi Bedruddin el-Aynî (ö. 855/1451) ise şerhinin girişinde hangi nüshaları kullandığını belirtmemekle birlikte Buhârî'ye kadar uzanan senedlerinde Küşmîhenî, İbn Şebbûye ve Serahsî'den gelen Firebrî rivayetleri göze çarpmaktadır.³⁰ Şerhin mukaddimesinde Ebu Zer ve **Yûnînî** (ö. 701/1301) nüshalarından bahsetmeyen Aynî'nin, kitabının muhtelif yerlerinde

25 Bkz. Kâdi İyaz b. Musa el-Yahsubî, *el-İlmâ ilâ ma'rifeti usûli'r-rivaye ve's-semâ*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire: Dâru't-Türâs, ts., s. 190-192; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 195-196.

26 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 196. Firebrî'nin ravilerinden Serahsî'nin diğer nisbesi Fuad Sezgin tarafından Hamevî olarak tespit edilmiştir (bkz. *a.g.e.*, s. 197-198). Halbuki bu zatın Hama ile ilgisi yoktur ve asıl mensup olduğu belde Serahsî'dir. Nisbenin doğrusu Hammûyî olup yukarıdaki tam isimde de görüldüğü üzere bazen dedesi Hammûye'ye nispetle anılmaktadır. Nitekim kısaltmalarda Serahsî için bu nisbeden alınarak "ha" harfi kullanılmıştır (nisbenin zaptı için bkz. Ebu'l-Hasen İzzuddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1980, c. 1, s. 392; Suyûtî, *Tedrib*, c. 1, s. 103 dipnot; Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, nşr. Sehârenpûrî, c. 1, s. 104, 170, Takiyyuddin Nedvî'nin notu). Hamevî şeklindeki yanlış kullanım, sonraki bazı çalışmalarda da sürdürülmüştür (bkz. Kandemir, "el-Câmiu's-Sahih", *DİA*, c. 7, s. 116-117; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 83-84).

27 Kandemir, "el-Câmiu's-Sahih", *DİA*, c. 7, s. 117.

28 Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 3-4.

29 Mesela Küşmîhenî'nin yanı sıra Ebu'l-Vakt ve Asîlî rivayetlerine atıf için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 1, s. 242.

30 Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, c. 1, s. 4-5.

Ebu Zer, Müstemli, Asîfî gibi muhtelif *Sahîh* rivayet ve edisyonlarına atıf yaptığı anlaşılmaktadır.³¹

Diğer taraftan **Ebu'l-Vakt** Abdülevvel b. İsa es-Siczi'nin (ö. 553/1158) Dâvudî (ö. 467/1074)-Serahsî (ö. 381/991) tarikiyle elde ettiği Firebrî nüshası ile başka raviler vasıtasıyla elde ettiği Serahsî ve Küşmîhenî (ö. 389/998) rivayetleri yeni bir edisyona konu olmuştur. Ebu'l-Kasım **İbn Asakir** ed-Dîmeşkî (ö. 571/1175) hocası Ebu'l-Vakt es-Siczi'nin farklı yollardan elde ettiği bu iki rivayeti birleştirmiştir.³²

Hicri yedinci asırda ise Radiyyuddin Hasan b. Muhammed **es-Sağânî** (ö. 650/1252), Firebrî'nin üç öğrencisi ve Buhârî ravisi Serahsî, Küşmîhenî ve Müstemli rivayetlerini, doğrudan Firebrî'nin el yazısını taşıyan ve en-Nüşatü'l-Bağdadiyye diye tanınan eski bir yazma ile karşılaştırmış, elde ettiği yeni nüshada raviler için rumuzlar kullanmıştır. Sağânî'nin oluşturduğu bu edisyonun İstanbul Murad Molla Kütüphanesi'nde (no 213) yazma bir nüshası bulunduğu kaydedilmektedir.³³ Makaleye konu olan Ahmed Ali Sehârenpûrî'nin neşrinde dikkate aldığı nüshalardan biri olan bu edisyonun bir yazmasının da Hindistan'ın A'zamgarh şehrindeki araştırma merkezi Merkezu'ş-Şeyh Ebu'l-Hasen en-Nedvî'de bulunduğu belirtilmektedir.³⁴

Sekizinci asrın başında vefat eden ve Buhârî nüshaları konusundaki en kapsamlı ve dakik edisyonu yapan Şerefuddin Ebu'l-Hüseyn Ali b. Muhammed **el-Yûnînî**'ye (ö. 701/1301) gelince, kendinden önceki Firebrî rivayet ve edisyonlarını bir nüshada toplamış, aralarındaki farklılıkları göstermiş ve ravilerin her biri için rumuzlar kullanmıştır. Yûnînî, Müstemli-Serahsî-Küşmîhenî rivayetlerini toplayan **Ebu Zer** nüshası için (yuvarlak he), Mervezî ve Cürçânî rivayetlerini toplayan **Asîfî** için (sad), Ebu'l-Muzaffer Abdürrahim b. Abdülkerim es-Sem'ânî (ö. 618/1221) tarafından hocası **Ebu'l-Vakt** es-Siczi'ye okunup sema edilmiş olan ve Ebu'l-Vakt es-Siczi'nin hocası İbn Muzaffer ed-Dâvudî vasıtasıyla aldığı Serahsî nüshası için (zı), **İbn Asâkir** ed-Dîmeşkî'nin hocası Ebu'l-Vakt'ın rivayetlerini toplayan nüshası için de (şın) harfini rumuz olarak kullanmıştır.³⁵ Yûnînî'nin, Ebu'l-Vakt'ın öğren-

31 Örnek olarak bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, c. 1, s. 209; krş. Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, c. 7, s. 120.

32 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 197-198. *Sahîh-i Buhârî*'nin güvenilir ravilerinden biri olmasıyla şöhret kazanan Ebu'l-Vakt, 458/1066 yılında doğmuş, henüz yedi yaşındayken 465/1073 yılında Dâvudî'den (ö. 467/1075) *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlemiştir (bkz. Kemal Sandıkçı, "Ebu'l-Vakt", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. 10, s. 346-347). Ebu'l-Vakt'ın şöhret kazanmasında *Sahîh-i Buhârî*'yi küçük yaşta elde etmesi ve yüzyıla yakın bir ömür sürmesi sebebiyle (ö. 553/1158) âlî bir senede sahip olmasının da rolü olsa gerektir.

33 Bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 197.

34 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûrî, c. 1, s. 17 (Takiyyuddin Nedvî'nin girişi).

35 Kastallânî, *İrşad*, c. 1, s. 57-58; Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra el-Emiriyye, 1893-1895, c. 1, s. 3-4 (mukaddime); Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 198; Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, c. 7, s. 117. Kısaltmalarla ilgili yukarıdaki tespit, Yûnînî'nin kendi beyanına dayanmaktadır. Ancak Yûnînî nüshasını esas alan 1311-

cileri Hüseyin b. Mübârek ez-Zebîdî (ö. 631/1233) ve İbnü'l-Lettî (ö. 635/1237) dışında Abdülazîm el-Münzirî'den (ö. 656/1258) de hadis okuduğu ve *Sahîh* nüshasını onlar vasıtasıyla elde ettiği bilinmektedir. Yûnînî'nin, elindeki *Sahîh* nüshasının, elde ettiği diğer nüshalarla karşılaştırılmasına büyük ehemmiyet verdiği, nüshasını öğrencisi Zehebî'nin (ö. 748/1347) beyanına göre bir yılda on bir defa mukabele ettiği kaydedilmektedir.³⁶

Yûnînî'nin yaptığı edisyonun diğer önemli bir özelliği de muasır ünlü dil alimi İbn Mâlik'le (ö. 672/1274) müşterek bir çalışma yürüterek, elde edilen metinlerin filolojik bir tenkide tabi tutulması, başka bir ifadeyle Arap dil kurallarına uygunluğunun kontrol edilmesidir. Yûnînî, İbn Mâlik Endülü's'ten Dımeşk'e geldiğinde 668/1270 yılında onun ve bir grup ulemanın huzurunda *Sahîh-i Buhârî*'yi baştan sona 71 celsede okumuştur. Yûnînî bu okuma esnasında İbn Mâlik'in Arapça açısından yaptığı tashihlerini dikkate almış, iki veya üç irabla okumanın caiz olduğu yerleri ise metinde ibka etmiştir.³⁷ Bununla birlikte Yûnînî'nin, İbn Mâlik'in bazı itirazlarını dikkate almadığı belirtilmektedir.³⁸ İbn Mâlik daha fazla delil ve şahide ihtiyaç duyulan problemlerle noktaların izahını sonraya bırakmış, nitekim bu çalışmanın sonunda Buhârî metnindeki dil açısından problemler gördüğü noktaların izahı için *Şevâhidü't-tavdîh ve't-tashîh li müşkilâti'l-Câmi's-sahîh* adıyla müstakil bir kitap kaleme almıştır.³⁹

Sahîh-i Buhârî'nin Yûnînî tarafından gerçekleştirilen bu son edisyonu en sağlam ve güvenilir nüsha olarak sonraki asırlarda büyük rağbet görmüş ve en fazla istinsah edilen Buhârî edisyonu olmuştur. Günümüzde bulunan Buhârî yazmalarının büyük bir çoğunluğu bu nüshaya dayanmaktadır. Buhârî nüshası konusundaki bu ayrıntılı ve emek mahsulü çabası sebebiyle Kastallânî, şerhinde Yûnînî edisyonunu esas almıştır; ancak şerhinin başında zikrettiği isnadlardan

1313/1893-1895 tarihli II. Abdülhamid neşrinde bu kısaltmalardan Ebu'l-Vakt için (tı), İbn Asakir için (sin) harflerinin kullanıldığı, hem baskının başındaki açıklamadan (c. 1, s. 5) hem de metin içindeki uygulamadan anlaşılmaktadır.

36 Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman el-Useymin, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005, c. 4, s. 330; Fatma Kızıl, "Yûnînî, Ali b. Muhammed", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, c. 43, s. 595-596.

37 Kastallânî, *İrşad*, c. 1, s. 57; Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 3-4 (mukaddime); Kızıl, "Yûnînî, Ali b. Muhammed", *DİA*, c. 43, s. 595-596.

38 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 198 (dipnot); Kızıl, "Yûnînî, Ali b. Muhammed", *DİA*, c. 43, s. 596.

39 Kastallânî, *İrşad*, c. 1, s. 57-58; Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 3-4 (mukaddime); Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 198; Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, c. 7, s. 117. Kitap ilk olarak 1319/1901 yılında Hindistan'ın İlahabad şehrinde basılmış, bu baskı esas alınarak Muhammed Fuad Abdülbaki tarafından 1957'de yeniden neşredilmiştir (bkz. Cemaluddin İbn Mâlik el-Endelüsî, *Şevâhidü't-tavdîh ve't-tashîh li müşkilâti'l-Câmi's-sahîh*, thk. Taha Muhsin, 2. bsk., Mektebetü İbn Teymiyye, y. y. 1413/1992, s. 7, 41, tahkik edenin girişi). Eser yazmalara dayanarak Bağdad Evkaf Bakanlığı'nda görevli Taha Muhsin tarafından 1405/1984'te yeniden yayımlanmıştır.

diğer rivayet ve nüshalara da sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰ Makaleye konu olan Sultan II. Abdülhamid'in yaptırdığı Buhârî baskısı da büyük ölçüde Yûnînî'ye dayanmaktadır. Yûnînî'nin el yazısıyla olduğu ifade edilen yazma nüshanın 1311-1313 (1893-1895) baskısı için Mısır'a gönderildiği, fakat daha sonra akbetinin tespit edilemediği kaydedilmektedir.⁴¹

Buhârî nüshaları günümüze daha çok Yûnînî edisyonu ile gelmiş olsa da şerh ve metin çalışmalarında Buhârî'nin ilk nesilden veya ikinci nesilden rivayetlerine de müracaat olunmuştur. Bu rivayetlerin günümüzde yazmaları bulunmasa da şerhlerde müelliflerin kendilerine kadar ulaşan isnadlarıyla bu nüshaları kullandıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bunlardaki farklılıkları da şerhler vasıtasıyla öğrenmek mümkün olmaktadır. Diğer taraftan Firebrî'nin talebesi olan Serahsî ve Mervezî'ye ait bazı yazma nüshaların nadiren de olsa günümüze ulaştığı tespit edilmiştir.⁴²

II. Ahmed Ali Sehârenpûrî Neşri ve Özellikleri

Ahmed Ali Sehârenpûrî, XIX. asırda Hind Altktası'ndaki hadis çalışmalarına en önemli katkıyı sağlayan alimlerdenidir. 1810 yılında Hindistan'ın kuzeyindeki Sehârenpûr şehrinde dünyaya gelen Ahmed Ali, Delhi'de Memlûk Ali Nânotevî'den ders almış, 1843'te Mekke'ye giderek dönemin meşhur muhaddisi ve Şah Veliyullah Dehlevî'nin (ö. 1176/1762) oğlu Abdülaziz Dehlevî'nin (ö. 1239/1823) kızı tarafından torunu olan Muhammed İshak Dehlevî'ye (ö. 1262/1845) *kütüb-i sitte* ve diğer bazı kitapları okumuştur. Hocasının yanında hadis kitaplarının nadir yazma nüshalarını da istinsah eden Sehârenpûrî, onun tavsiyesi ile 1846'da Hindistan'a dönmüş; bir taraftan hadis tedrisatı yaparken bir taraftan da Delhi'de kurduğu Matbaa-i Ahmedî adlı matbaasında yaklaşık on yıl hadis kitaplarının tashihi, haşiye yazımı ve neşriyle meşgul olmuştur. Sehârenpûrî burada başta *Sahîh-i Buhârî* olmak üzere *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i Tirmizî*, *Sünen-i Ebî Dâvud*, *Mişkâtü'l-Mesâbih* gibi hadis kitaplarının yanı sıra *Takribu't-Tehzib*, *İrşâdu's-sârî* gibi hadislerle ilgili kırk civarında kitabın neşrini gerçekleştirmiştir. Ahmed Ali Sehârenpûrî'nin yaptığı bu neşirler, Altkıta'da özellikle 1857 Hind Ayaklanması/Bağımsızlık Savaşı'ndan sonraki süreçte bu kitapların yaygınlaşmasına ve medreselerin tedrisattaki temel kitapları haline gelmesine vesile olmuştur. Onun hazırlayıp neşrettiği metinler bugün de Hind Altktası'ndaki medreselerde kullanılmaktadır. Sehârenpûrî'nin özellikle *Sahîh-i Buhârî*'yi on farklı nüshaya dayanarak neşre hazırlaması yanında metnin çözümü ve anlaşılması için yazdığı

40 Bkz. Kastallâni, *İrşad*, c. 1, s. 56-59, 69-72.

41 Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 199. Baskının başında söz konusu yazma Yûnînî nüshasının İstanbul'da el-Hizânetü'l-Mülûkiyye adı verilen kütüphaneden (muhtemelen saray kütüphanesi) Mısır'a gönderildiği ifade edilmektedir (Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultanîyye) c. 1, s. 2, Ezher şeyhi Hassûne en-Nevâvî'nin takriri).

42 Bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 199, 204.

haşiyeye emek mahsulü değerli bir çalışmadır. Ayrıca bu baskı yukarıda geçtiği gibi *Sahîh-i Buhârî*'nin dünya üzerindeki ilk tam metinli baskısı kabul edilmektedir. Sehârenpûri 1857 savaşında yanıp harap olan matbaasını Mîret'e taşımış, daha sonra memleketi Sehârenpûr'a geçerek 32 yıl süreyle Mezâhiru'l-Ulûm Medresesi'nde ve evinde hadis kitaplarını okutmaya devam etmiştir. Onun ders halkasından meşhur Diyobend Daru'l-Ulûm Medresesi'nin iki kurucu alimi Muhammed Kasım Nânotevî (ö. 1880) ve Reşid Ahmed Gangohî (ö. 1906) ile İmdâdullah Muhacir el-Mekki, Muhammed Yakub Gangohî, Şibli Nu'mânî gibi önemli şahsiyetler yetişmiştir. Sehârenpûri 1880 yılında Sehârenpûr'da vefat etmiştir.⁴³

Ahmed Ali Sehârenpûri'nin yaptığı neşirler el yazısıyla yazılmış nüshadan yapılan baskılardır. Kaleme aldığı haşiyeler de kitabın kenarlarına düşülen notlar halindedir. Bu sebeple alışık olmayanlar için okunması ve istifade edilmesi hayli zor olan bu neşir ilk olarak 1851-1853 yılları arasında Delhi'de büyük boy iki cilt halinde basılmış, baskıları daha sonra muhtelif şehirlerde ve farklı zamanlarda tekrarlanmıştır. Birleşik Arap Emirlikleri Üniversitesi hadis hocalarından Hind asıllı ve Leknev'deki Nedvetü'l-Ulema mezun ve mensuplarından olan Dr. Takiyuddin Nedvi bu baskıyı yeniden dizip tahkik ederek haşiyesiyle birlikte 15 ciltlik modern bir baskıya kavuşturmuştur (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011).

Ahmed Ali Sehârenpûri, *Sahîh-i Buhârî*'yi neşre hazırlarken yanında 10 nüsha bulunduğu bahsetmektedir.⁴⁴ Bu nüshaların hangileri olduğunu belirtmekle birlikte *Haşiyeye*'sinin girişinde *Sahîh*'in nüshalarına ait 19 isimlik bir rumuz listesi verir. Burada ismini verdiği Buhârî ravileri şunlardır: Firebrî, Küşmihenî, Hammûyî, Müstemlî, İbn Asâkir, Kerîme bt. Ahmed el-Merveziyye, Serahsî, Asîlî, Kâbisî, Mervezî, Ebu Zer, İbn Hacer, Ebu'l-Vakt, Neseî, Sağânî, Ekser (çoğunluk nüsha), Ebu's-Seken, Cürçânî, İbn Şebbûye.⁴⁵ Bu listeden "ekser" dediği çoğunluk nüsha kısaltması çıkarıldığında, ayrıca Hammûyî ile Serahsî'nin aynı kişi olduğu düşünüldüğünde sayı 17 olmaktadır. Ancak aynı nüsha için kaynaklarda bazen Serahsî, bazen Hammûyî ismi geçtiği için müellif her iki kısaltmayı da kullanmış olabilir. Ayrıca görüldüğü üzere Neseî hariç tutulacak olursa yukarıda ismi verilen ravilerin hepsi de Firebrî'ye dayanmaktadır.

Diğer taraftan Kâbisî, Kerîme, Asîlî gibi rivayetlere atf yapmasından anlaşıldığına göre Sehârenpûri elindeki nüshalar yanında şerhlerde işaret edilen nüshalara da bakarak metnin tahkikini tamamlamış ve onların rumuzlarını da

43 Hayatı ve hadis ilmine hizmetleri hakkında bkz. Muhammed Zekeriyya Kandelevî, *Evcezü'l-mesâlik ilâ Muvatta-i Mâlik*, Multan: İdâre-i Te'lifât-ı Eşrefiyye, ts., c. 1, s. 70; Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014, s. 96-97, 101-102; Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûri, c. 1, s. 10-14 (Takiyuddin Nedvi'nin girişi).

44 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûri, c. 1, s. 311; ayrıca bkz. *a.g.e.*, c. 1, s. 16, (Takiyuddin Nedvi'nin girişi).

45 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûri, c. 1, s. 104-107.

kaydetmiştir. Bu durumda 17 nüshadan 10 tanesi elinde bulunmakta, diğerlerini şerhlerden istifadeyle kullanmaktadır. Ayrıca Sehârenpûrî kullandığı nüshaları ifade etmek için bazı ravilerde Yûnînî'den farklı kısaltmalar kullanmıştır. Mesela Yûnînî'de ihtilâflı olan İbn Asâkir rumuzu olarak bitişik şekilde (ayn sin) harfleri, Ebu'l-Vakt için bitişik olarak (kaf te) harfleri kullanılmıştır.

Sehârenpûrî'nin elinde bulunan nüshalar içinde şüphesiz en önemlisi Sağâni edisyonudur. Zira onun neşrinin en önemli özelliklerinden biri, metnin tashihinde Yûnînî'den önceki önemli edisyon çalışmasının Sağâni'ye (ö. 650/1252) dayanmasıdır. Sağâni edisyonu Yûnînî edisyonunun ortaya çıkmasından sonra gölgede kalmış olup sonraki dönemlerde yapılan şerh ve neşirlerde ismine daha az rastlanır. Muhakkik Nedvî'nin tespitine göre Sağâni nüshası Sehârenpûrî'nin elinin altında olup çoğu yerde o, Sağâni'nin rivayetine itimad etmiştir. Nitekim muhakkik, A'zamgarh'daki Merkezû's-Şeyh Ebu'l-Hasen en-Nedvî Kütüphanesi'nde bu nüshadan bir adet bulunduğunu belirtmekte ve kitabın yeniden neşrinde bundan yararlandığını söylemektedir.⁴⁶

Sağâni'nin özelliği, doğrudan Firebrî'ye okunmuş Nüsha-i Bağdadîye'ye sahip olması ve diğer rivayetlerle mukabele ederek oluşturduğu bu yeni edisyonda diğer nüshalarda bulunmayan bazı ilaveler ihtiva etmesidir. Çoğu yerde bu nüsha farklılıkları manaya tesir etmemekle birlikte, bazen metnin daha doğru anlaşılmasına yardım eden ayrıntılar içerebilmektedir. Mesela Nedvî'nin tespitine göre Kitabu'z-Zekat'ta "Babu Sadakati'l-fitr ale's-Sağir ve'l-Kebir" (bab no 78, hadis no 1512) başlığı altında şu ilave vardır: "Ebu Amr şöyle dedi: Ömer, Ali, İbn Ömer, Cabir, Aişe, Tâvus, Ata ve İbn Sirin, yetimin malından fitr sadakası verileceğini söylemişlerdir. Zührî mecnunun malından da fitr verilir, demiştir". Bu ilave başka hiçbir nüsha ve baskıda mevcut olmayıp sadece Sağâni'de vardır ve Sehârenpûrî de ona dayanarak bunu neşrinde bab başlığı altında *Sahih*'in metni olarak tespit etmiştir.⁴⁷ Bir diğer örnekte Kitabu's-Savm'da, "Babu's-Savm limen Hâfe alâ Nefsihi el-Uzûbe" (bab no 10, hadis no 1905) başlığı altındaki hadisin sonunda Buhârî'ye ait "Ebu Abdillâh şöyle dedi; (hadiste geçen) el-bâe ifadesi nikah demektir" açıklaması başka hiçbir nüshada yoktur.⁴⁸ Sehârenpûrî, Sağâni'ye dayanarak bunu neşrinde tespit etmiştir.⁴⁹ Şu halde Sehârenpûrî'nin *Sahih-i Buhârî* neşri, diğer birçok nüsha yanında özellikle Sağâni gibi en güvenilir edisyonlardan birinin ihtiva ettiği ilavelere sahip olmak gibi bir ayrıcalığa sahiptir.

Diğer taraftan Sehârenpûrî'nin Mekke'de hocası Muhammed İshak Dehlevî'nin (ö. 1845) yanında kaldığı sırada bazı nadir yazmaları istinsah ettiği bilinmektedir.

46 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, nşr. Sehârenpûrî, c. 1, s. 17, 28 (Takiyyuddin Nedvî'nin girişi).

47 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, nşr. Sehârenpûrî, c. 3, s. 563-564.

48 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, nşr. Sehârenpûrî, c. 4, s. 291.

49 Bu ve benzeri örnekler için bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, nşr. Sehârenpûrî, c. 1, s. 19-23, (Takiyyuddin Nedvî'nin girişi).

Dehlevî'nin elindeki Buhârî nüshası anne tarafından dedesi olan Abdülaziz Dehlevî'ye (ö. 1239/1823), onun nüshası da babası Şah Veliyyullah Dehlevî'ye (ö. 1176/1762) dayanmaktadır. Şah Veliyyullah ise Hicaz seyahati sırasında oradaki ulemadan okuduğu hadis kitaplarının nüshalarını elde etmiş, ayrıca elindeki nüshalar, hadis kitaplarını tashih etmesiyle tanınan Abdullah b. Sâlim el-Basrî'nin (ö. 1134/1722) nüshasıyla mukabele edilmiştir. Basrî'nin nüshasını, Yûnînî nüshası başta olmak üzere diğer nüshalarla mukabele ettiği bilinmektedir.⁵⁰ Şu halde Sehârenpûri *Sahîh-i Buhârî* neşrinde Yûnînî edisyonunu da görmüş ve onu da dikkate almış demektir. Nitekim verdiği rumuzların bir kısmı (İbn Asâkir, Asîlî gibi) bu nüshaya ait rivayetleri göstermektedir. Keza Buhârî'ye kadar varan isnadı Şah Veliyyullah vasıtasıyla Yûnînî'nin de hocası olan Zebîdî'ye, ondan da Ebu'l-Vakt-Dâvudî-Serahsî ile Firebrî'ye ulaşmaktadır.⁵¹ Bu durumda Sehârenpûri büyük ölçüde Sağânî ve Yûnînî edisyonlarını kullanmış, ismini belirtmediği nüshalar yanında rivayetleri şerhlerden istifadeyle değerlendirmiş, ayrıca rivayet ve edisyonları metinde rumuzlarla göstermiştir.

Sehârenpûri'nin diğer bir özelliği yukarıda işaret olunduğu üzere neşrinde Buhârî'yi otuzar kırkar sayfalık 30 cüze ayırmış olmasıdır. Bu özelliği Sağânî'den aldığı gibi, *Sahîh*'de geçen her sülâsî rivayeti de Sağânî'ye uyararak neşrinde göstermiştir.⁵²

Sehârenpûri, *Sahîh-i Buhârî* neşrine geniş bir giriş kaleme almış, burada Buhârî'nin hayatı, eserleri *el-Câmiu's-sahîh*'in özellikleri, bab başlıkları, nüsha rumuzları, bazı rivayet sıygaları, Buhârî'deki ravilerin tabakaları, tenkide uğrayan raviler, sahih, hasen ve zayıf hadis tanım ve kısımları, hadislerle ilgili bazı istilahlar, *Haşiye*'de kullandığı kaynaklar, isnadları hakkında bilgi vermiştir.⁵³ Müellif *Haşiye*'nin telifinde 60'tan fazla kaynaktan yararlanmış olup kullandığı kaynakları rumuz ve kısaltmalarıyla birlikte bir liste halinde kaydetmiştir.⁵⁴

Hadis metinlerinde nüshalar arasında ihtilafı olan lafızlardan biri tercih edilmiş, diğerlerine metnin altında rumuzlarla işaret edilmiştir. Mesela Kitabu'l-İman'da 6. bab olan "Babu İt'âmi't-Taam mine'l-İslâm" başlığında bütün nüshalarda geçen "mine'l-İslâm" ibaresi metinde tespit edilmiş, metnin altında "sad" rumuzuyla bunun Asîlî nüshasında "mine'l-İman" şeklinde olduğu gösterilmiştir.⁵⁵ Diğer bir örnekte Kitabu'l-İman'da, "Babu'l-Müslim men Selime'l-Müslimüne min Lisânihî ve Yedihî" (bab no 4, hadis no 10) başlığı altındaki hadisin senedinde

50 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûri, c. 1, s. 17-19 (Takiyyuddin Nedvî'nin girişi); ayrıca bkz. c. 1, s. 37-38.

51 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûri, c. 1, s. 160-162.

52 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûri, c. 1, s. 23 (Takiyyuddin Nedvî'nin girişi).

53 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûri, c. 1, s. 75-165.

54 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûri, c. 1, s. 148-151.

55 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûri, c. 1, s. 220.

geçen İsmail isimli ravi, bütün nüshalarda baba ismi verilmeksizin İsmail şeklinde zikredilmiş olup, metinde bu tercih edilmiş, metin altında “sad” (Asîlî) ve “as” (İbn Asâkir) rumuzlarıyla bu nüshalarda ravinin isminin İsmail b. Ebî Halid şeklinde açık yazıldığı belirtilmiştir.⁵⁶

Haşiye kısmında metinde geçen ibarelerin manası, bazı yerlerde hadisten elde edilen hükümler zikredilmiştir. *Haşiye* özellikle metnin anlaşılıp çözülmesinde hoca ve talebe için faydalı bilgiler ve açıklamalar ihtiva etmektedir. Açıklama ve haşiyeler yeni baskıda sayfa altında dipnotlar halinde verilmiştir.

Neşrin yeni baskısında muhakkik Takiyyuddin Nedvî bir giriş yazmış, ilk baskıdaki metin ve haşiyeleri yeniden dizerek modern bir baskıya uygun hale getirmiş, Sehârenpûrî'nin kullandığı kaynaklara müracaat ederek bilgileri teyid etmiştir. Nedvî ayrıca, Sehârenpûrî'nin neşrini, ondan yaklaşık 40 yıl sonra Mısır'da yapılan II. Abdülhamid neşri yanında elinin altında yazma halde bulunan Abdullah b. Sâlim el-Basrî nüshası ve yazma haldeki Sağânî nüshasıyla da karşılaştırmıştır.⁵⁷ Bazı yerlerde ilave açıklama gerektiğinde kaynaklardan istifadeyle notlar düşmüştür. Metinde her hadisin ardından “etrâfuhû” ifadesiyle *Sahîh-i Buhârî* de geçtiği diğer yerlere hadis numarasıyla işaret edilmiş, kısaltmalar kullanılarak ve hadis numarası verilerek hadisin daha ziyade *kütüb-i sitte* çerçevesinde muhtasar tahriri yapılmış, “Tuhfe” denilerek de hadisin, Mizzî'nin etraf kitabı *Tuhfetü'l-eşraf* taki yeri hadis numarası ile gösterilmiştir. Metinde ibareler kırmızı renkte, nüshalar arasında ihtilafı olan lafız siyah renkte yazılmış, metin altında nüsha farklarının gösterildiği yerde farklı lafız kırmızı ile gösterilmiştir. Metindeki bab başlıkları yanında, bütün hadisler de baştan sona müteselsilen numaralanmıştır. Buna göre *Sahîh-i Buhârî*'nin bu neşrinde toplam 7563 hadis bulunmaktadır.⁵⁸

Neşrin başında Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî'nin genel sekreteri Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî'nin, Nedvetü'l-Ulema'nın reisi Muhammed er-Râbi el-Hasenî en-Nedvî'nin, Zeytûne Üniversitesi eski rektörü ve Birleşik Arap Emirlikleri Üniversitesi hadis hocası Ebu Lübabe et-Tahir Hüseyin'in takdim yazıları bulunmaktadır. Kitabın basımında Birleşik Arap Emirlikleri devlet başkanının da katkısı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹ Kitabın son cildi ayrıntılı fihristler ihtiva etmektedir. Bu haliyle *Sahîh-i Buhârî*'nin Sehârenpûrî neşri birçok faydayı içinde barındıran modern bir baskı olup ilim aleminin istifadesine sunulmuştur.

Sehârenpûrî neşri, muhtelif versiyonları ihtiva eden ilk matbu Buhârî nüshası olmasının yanı sıra neşredildiği dönem açısından da dikkat çekici bir zamanlamaya sahiptir. Eserin neşredildiği XIX. yüzyıl, özellikle İslâm dünyasının krizlerle boğuştuğu, sosyal, siyasi, kültürel birçok problemle yüzleştiği bir dönemdir.

56 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûrî, c. 1, s. 218.

57 Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûrî, c. 1, s. 27-28 (Takiyyuddin Nedvî'nin girişi).

58 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûrî, c. 14, s. 750.

59 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûrî, c. 1, s. 27 (Takiyyuddin Nedvî'nin girişi).

Batının sanayi devrimini gerçekleştirdiği, bilimsel anlamda rasyonalist-pozitivist düşüncenin ağırlığını bütün gücüyle hissettirdiği, siyasi olarak da özellikle Hind Altıktası'nda İngiliz hakimiyet ve kültürünün yerleştiği bir dönemde Sehârenpûrî'nin hadis kitaplarını neşretmesi, mevcut siyasî, sosyal ve kültürel sömürge faaliyetlerine karşı halkın dinî duygularını canlı tutma ve hadislere dayalı sahih bir İslâm anlayışını inşa çabası olarak değerlendirilebilir. Nitekim Sehârenpûrî bir önceki yüzyılda sünnete dayalı ihya hareketinin öncüsü olan Şah Veliyyullah ekolünden beslenmiş, yaptığı neşirler sayesinde Hind Altıktası'nda hızla yaygınlaşan dinî medreselerde hadis eğitimi merkezî bir konuma kavuşmuştur. Sehârenpûrî'nin başta *Sahih-i Buhârî* olmak üzere sahih hadis kaynaklarını neşrederek bir anlamda modernizmin meydan okumalarına öze dönüşçü bir tepki vermesi ile Osmanlı coğrafyasında aynı yüzyılın sonlarına doğru benzer endişe ve saiklerle ortaya çıkan başka bir neşir faaliyeti de ortak özellikler ve paralellikler taşımaktadır. Bu faaliyet, ilmî özellikleri bakımından Sehârenpûri neşriyle mukayesesı kabil olmasının yanı sıra siyasî ve sosyal imalar da taşıyan Sultan II. Abdülhamid'in yaptırdığı *Sahih-i Buhârî* neşridir.

III. Sultan II. Abdülhamid Neşri'nin Özellikleri

Sahih-i Buhârî'nin en ilmî neşirlerinden birini teşkil eden II. Abdülhamid neşri birçok yönden emsallerine üstünlük arz etmektedir. Neşrin en önemli özelliği yukarıda işaret olunduğu üzere, *Sahih*'in günümüze ulaşan en güvenilir ve ayrıntılı edisyonu olan Yûnînî nüshasını esas almasıdır.

Sahih-i Buhârî'nin yeni bir baskısını yapma fikrinin nasıl ortaya çıktığı belli olmamakla birlikte Sultan II. Abdülhamid'in 1311/1893 yılında bu yeni neşir için emir verdiği ve bu neşrin başta Yûnînî nüshası olmak üzere diğer muteber nüshalara dayanılarak yapılmasını istediği kitabın mukaddimesinde belirtilmektedir.⁶⁰ Nitekim Sultan, neşirde kullanılmak üzere "el-Hizânetü'l-Mülûkiyye"de (muhtemelen Saray Kütüphanesi) bulunan yazma Yûnînî nüshasıyla diğer bazı matbu nüshaları da Mısır'a göndermiştir. Kitabın tashihi ile görevlendirilen ve Ezher ulemasından oluşan bir heyet Ezher Şeyhi Hassûne en-Nevâvî'nin başkanlığında yaptığı çalışmada İstanbul'dan gelenlere ilave olarak Mısır'da bulunan bazı muteber nüshaları da dikkate almıştır. Heyet tashih, kontrol ve mukabele işlemini yaklaşık altı aylık bir sürede tamamlamış ve eser Bulak'taki Matbaa-i Emîriyye'de dokuz cilt (iki mücellet) halinde basılmıştır. Kitabın ilk dört cildi I. mücelledi, kalan 5 cildi II. mücelledi oluşturmaktadır. Kitabın üzerindeki baskı kayıtlarında 1311-1312 tarihleri okunmakla birlikte, son cildin sonunda baskının 1313 Rabiulevvel ayının başlarında (Ağustos 1895) tamamlandığı belirtilmiştir. Nitekim Ezher Şeyhi Hassûne en-Nevâvî'nin kitabın tamamlanması münasebetiyle kaleme aldığı ve neşrin hikayesinin anlatıldığı takririn sonunda 20 safer 1313 (12 Ağustos

60 Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 3 (mukaddime).

1895 Pazar) tarihi okunmaktadır. Ayrıca heyet üyelerinden Süleyman el-Abd on beyitlik bir şiir yazarak kitabın basımına tarih düşmüştür ki bu da 1313'tür.⁶¹

Hassûne en-Nevâvî'nin baskının başında yer alan tahririndeki beyanına göre Sultan II. Abdülhamid, sünnete hizmet etme gayesiyle nakle ve akla uygun bir şekilde hadislerin neşrine karar vermiş, bunun için de hadis kitapları içinde sağlamlığıyla öne çıkan Buhârî'nin *Sahîh*'inin yazma ve matbu nüshalarıyla karşılaştırılarak yeni bir baskısının yapılmasını ve ücretsiz olarak İslâm dünyasına dağıtılmasını irade buyurmuştur. Nevâvî, Sultan'ın bu talimatının 19 Ramazan 1312/16 Mart 1895 yılında Osmanlı'nın Mısır temsilcisi Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile ulaştırıldığını, İstanbul'dan gelen yazma Yûnînî nüshasıyla diğer matbu nüshaların Abdüsselam Paşa el-Müveylihî eliyle teslim edildiğini belirtir. Kendisi Hanefî olan Hassûne en-Nevâvî'nin dört mezhebe mensup Ezher ulemasından oluşturduğu 16 kişilik tashih ve mukabele heyetinde şu isimler yer almıştır:

- Mâlikî ulemasından Selim el-Bişrî,
- Nakîbu'l-eşraf ve Mâlikî ulemasından Ali el-Biblâvî,
- Mâlikî ulemasından Ahmed er-Rifâî,
- Mâlikî ulemasından İsmail el-Hâmidî,
- Mâlikî ulemasından Ahmed el-Cizâvî,
- Mâlikî ulemasından ve Ezher Camii imam hatibi Hasen Davud el-Adevî,
- Şâfiî ulemasından Süleyman el-Abd,
- Hanbelî ulemasından Yusuf en-Nablûsî,
- Hanefî ulemasından ve Mısır Beytûlmâl müftüsü Bekrî Âşûr es-Sadefî,
- Hanefî ulemasından ve Cîze müftüsü Ömer er-Râfiî,
- Şâfiî ulemasından Muhammed Hüseyin el-İbrîrî,
- Mâlikî ulemasından Muhammed Ebu'l-Fadl el-Verrâkî,
- Mâlikî ulemasından Harun Abdürrezzak,
- Mâlikî ulemasından Hasen et-Tavîl,
- Mısır Maarifi'nde Arapça müfettişi olan Hamza Fethullah,
- Şâfiî ulemasından Muhammed Gânim.⁶²

61 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 2-4 (Hassûne en-Nevâvî'nin tahriri). Baskının tamamlanmasıyla ilgili bilgi veren Mısır fevkalade komiserinin mektubunda da 10 safer 1313 tarihi okunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan mektupta baskının kısa hikayesi ve tamamlanması dolayısıyla Ezher Şeyhi Hassûne en-Nevâvî'nin düzenlediği tören ve verdiği ziyafet anlatılmakta, nüshaların kısa zamanda sandıklara konularak tayin edilen yerlere gönderileceği belirtilmektedir (belge hakkında bkz. Altuntaş, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhanlık", s. 21-22).

62 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 2-4 (Hassûne en-Nevâvî'nin tahriri).

Tashih heyeti yaptıkları çalışma sonunda kitabın kontrol ve mukabelesini büyük bir dikkatle tamamlamış olmakla birlikte ortaya çıkan matbaa hataları her cildin başında “Hata-Savab” cetveli halinde baskıya eklenmiştir.

Metinden önce yer alan mukaddimede ise Sultan II. Abdülhamid’in vesile olduğu bu neşir faaliyetinden övgüyle bahsedildikten sonra Yûnînî nüshasının hikayesi anlatılmakta, yazma nüshanın ilk sayfasında bulunan İbn Mâlik’e ait ifadelerle, son sayfada yer alan Yûnînî’nin nüsha hakkındaki açıklamaları iktibas edilmektedir.⁶³

Ezher şeyhinin takriri ve muhtemelen ona ait mukaddime dışında kitabın en başında ayrıca Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi’nin mühürlü onayı ile altı kişilik bir kontrol heyetinin mühür ve isimleri bulunmaktadır. İmza ve mühürlerin üzerinde yer alan Osmanlıca ibarede şunlar yazılıdır:

“Âsâr-ı diyânet şîâr-ı Hazret-i Hilâfet Penâhî’ye ilâve-i fâika olmak üzere mesârif-i tab’iyyesi ceyb-i hümâyun-i mülûkânenen tesvîh ile Mısır’da tab olunan ve mütâlaası bâ irâde-i seniyye meclis-i dâiyânemize emr u havâle buyurulan işbu *Sahih-i Buhârî* nam kitâb-ı kudsiyetmeâb cüz be cüz nazar-ı mütâlaa ve tetkikten geçürüldükte aslına muvâfık bulunduğunu ve ziyâde ve noksandan ârî olduğunu tasdîkan temhîr kıldı.”

Mezkur ifadelerden anlaşıldığına göre basılan kitabın aslına uygunluğu Sultan II. Abdülhamid’in emriyle Şeyhülislam başkanlığındaki heyet tarafından ayrıca cüz cüz kontrol edilerek onaylanmıştır. Osmanlı ulemasından oluşan bu heyette yer alan şahsiyetler ve vazifeli oldukları makamlar ise şöyledir:

- Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin,
- Mukarrirînden ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe azasından es-Seyyid Abdülkâdir Râşid,
- Mukarrirînden ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe azasından İsmail Hakkı,
- Ders vekili Ahmed Asım,
- Mukarrirînden ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe azasından Hasan Hilmi,
- Meclis-i Mesâlih-i Talebe azasından es-Seyyid Ahmed Nazif,
- Meclis-i Mesâlih-i Talebe azasından es-Seyyid İbrahim Nuri.

Aynı ibare, isim ve mühürler baskının ikinci müccelledinin başına da konmuştur. Ancak imza ve mühürlerin yanında bu kontrolün ne zaman yapıldığı ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Kitabın kırmızı sarı renkli motiflerle süslenmiş ön dış kapağının ortasında Sultan II. Abdülhamid’in tuğrası, arka kapağında Osmanlı Devlet tuğrası yer almakta olup sayfa uçları altın yaldız ile bezenmiştir.

63 Bkz. Buhârî, *Sahihu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 2-4 (mukaddime).

Diğer taraftan Sultan II. Abdülhamid'in kendi "ceyb-i hümâyün"undan ödemek suretiyle yaptırdığı ve İslâm dünyasına meccanen dağıtılmasını istediği bu neşir bir vakıf hüviyeti taşıdığından baskının her sayfasının başında "Vakfun lillâhi teâlâ lâ yubâu velâ yuşrâ velâ yürhen" (Allah Teâlâ'nın rızası için vakfolunmuştur, satılmaz, satın alınmaz ve rehin olarak verilmez) ibaresi konmuştur.

Kitabın metin bölümünde ise Yûnîni nüshası esas alınmış, yazmada Yûnîni'nin kullandığı kısaltmalarla işaret edilen nüsha farkları ve ihtilafı lafızlar dipnot numarası ile sayfa kenarında gösterilmiştir. Ayrıca metin üzerinde de rumuzlarla nüshalara atıf yapılmıştır. Metinde hadisler numaralanmadığı için *Sahîh-i Buhârî*'nin bu neşrinde toplam kaç hadis olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte baskının son sayfasında, sayfa kenarına düşülen notta şunlar yazılmıştır: "Yûnîni nüshasının hamisinde asıl nüsha hattıyla yazılmış şu ibare vardır: Bu kitapta bulunan hadislerin sayısı 7275'tir. Abdullah b. Sâlim nüshasının hamisinde de böyle kaydedilmiştir".⁶⁴ Burada Yûnîni nüshasının XVIII. asırdaki ravilerinden yukarıda zikri geçen Abdullah b. Sâlim el-Basrî'ye işaret edilmiştir. Buna göre Sultan II. Abdülhamid neşrindeki hadis sayısı 7275'tir. Neşirde bugün yaygın olarak kullanılan bab numaralandırması da yapılmamış, ancak her cildin başında bab başlıklarını havi konu fihristi eklenmiştir.

Metin içinde kullanılan kısaltmaların işaret ettiği isimler her cildin başında verilmiştir. Buna göre Ebu Zer el-Herevî için (yuvarlak he), Asîli için (sad), İbn Asâkir için (sin), Ebu'l-Vakt için (tı), Küşmîhenî için (gözlü he), Hammûyî için (ha), Müstemlî için (se), Kerfime için (ke) rumuzları kullanılmıştır. Bu rumuzlardan İbn Asâkir için verilen kısaltma (sin) ve Ebu'l-Vakt için verilen (tı) kısaltması ile mukaddimedede, mezkur nüshalar hakkında Yûnîni'ye atfen verilen (şın) ve (zı) rumuzları çelişmektedir. Ancak musahhihler eldeki yazma nüshalardaki rumuzları dikkate alarak neşirde İbn Asâkir için (sin) ve Ebu'l-Vakt için (tı) rumuzlarını kullanmışlardır. Bununla birlikte II. cildin başında yer alan rumuz listesinde İbn Asâkir için (sin) veya (şın), Ebu'l-Vakt için (tı) veya (zı) harfinin kullanıldığına işaretle ihtimalli bir dil kullanılmış, bu konudaki ihtilafa ve kısaltmalardaki farklı uygulamaya dikkat çekilmiştir. Nitekim az da olsa metin içinde bazı yerlerde (zı) rumuzuna rastlanmaktadır. Metinde bazı rumuzlardan önce yazılan (lâ) harfi, harfin altındaki lafzın o rumuzun işaret ettiği nüshada bulunmadığını göstermekte, bazen (lâ) harfinin devamında görülen (ilâ) harfi de nakıs bölümün nereye kadar devam ettiğine işaret etmektedir. Musahhihler kime işaret ettiğini bilemedikleri bazı rumuzlar için tahminde bulunmuşlardır (İbnu's-Sem'ânî için ayn, Cürçânî için cim, Kâbisî için kaf gibi). Ancak kaf harfi II. cildin başındaki rumuz listesinde "Ebu'l-Vakt'ın rumuzu olabilir" diye kaydedilmiştir. Bazı rumuzların sahipleri ise tespit edilememiştir. Bazı kelimeler üzerindeki (hı) harfi "başka bir nüsha" olarak açıklanmış, kelime üzerinde bulunan (sah) lafzı o kelimenin rumuzla

64 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 9, s. 163.

işaret edilen nüsha sahibi veya Yûnîni nezdinde semamın sahih olduğuna işaret sayılmıştır.⁶⁵

Neşirdeki nüsha farklılıklarına örnek olarak kitabın ilk hadisi olan niyet hadisindeki “ev ila imraetin” ibaresi gösterilebilir. Metinde “ev ila imraetin” ifadesi yani “ila” harf-i cer ilaveli lafız tercih edilmiş, 8 numaralı dipnot ile kenarda (yuvarlak he) yani Ebu Zer rivayetinde “ev imraetin” şeklinde olduğu kaydedilmiştir. Yine vahyin geliş şekillerini anlatan ikinci hadiste metinde “ve ahyânen yetemesselü lî el-melekü racülen” ibaresi tespit edilmiş, 12 numaralı dipnot ile kenarda buradaki “racülen” lafzının (tı) rumuzuyla gösterilen Ebu'l-Vakt nüshasında “alâ misâli racülin” şeklinde olduğu kaydedilmiştir.⁶⁶ Başka bir örnekte Kitabı'l-İman 4. babdaki hadisin senedinde “haddesena Şu'be” şeklindeki ifade metinde tespit edilmiş, 17 numaralı dipnot ile kenarda bunun (sin) yani İbn Asâkir nüshasında “an Şu'be” şeklinde olduğuna işaret edilmiştir. Yine Kitabı'l-İman'ın 2. babı olan “Babu Duâüküm İmanüküm” başlığında bab lafzının üzerine (lâ sin sad ilâ) rumuzları konmuştur. Bunun manası “bab” lafzının İbn Asâkir ve Asîlî nüshalarında bulunmamasıdır.⁶⁷ Metinde nüsha ve lafız farklılıklarıyla ilgili yukarıdaki örneklerin yeterli olduğu kanaatindeyiz. Çok erken bir dönemde kısaltmalarla nasıl yoğun bir çalışma yapıldığını, ne kadar ayrıntılı ve ince bir tetkik ile *Sahîh* metninin tahkik ve tetkik edildiğini görmek için bizzat metne müracaat olunması gerekmektedir.

Yapılan baskı o gün olduğu kadar bugün de *Sahîh-i Buhârî* metninin en ilmi ve akademik neşirlerinden birini teşkil etmektedir. *Sahîh-i Buhârî*'nin bu baskısı nüshalardaki lafız farklılıklarını görme şansını veren en zengin neşir özelliği taşımaktadır. Nüsha farklılıkları ve lafızlar arasındaki ihtilaflar çoğu zaman yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi önemsiz detaylarda ya da manaya tesir etmeyecek boyutlardadır. Burada asıl önemli olan Müslüman alimlerin Hz. Peygamber'in hadislerini toplayan bir metin üzerinde kılı kırk yaran titiz çalışmalarının ne boyutlara vardığını görülmektedir. Bu neşir ayrıca Müslüman alimlerin batıdan çok önce edisyon kritik denilen tahkikli neşir çalışmalarını en ilmi ve dakik biçimde yaptıklarını gösteren ve Müslümanlardaki tahkik düşüncesinin ne kadar ileri bir seviyeye ulaştığını ispatlayan en güzel örneklerden birini teşkil etmektedir.

Diğer taraftan Sultan II. Abdülhamid'in Halife-i müslimin sıfatıyla Buhârî'nin *Sahîh*'i gibi bütün İslâm alemince kabul edilen bir eseri Mısır'da Ezher ulemasının çalışmasıyla en muteber bir şekilde bastırarak ücretsiz dağıtması, onun İslâm alemine yönelik İslâm Birliği siyasetinin bir sonucu olarak da okunabilir.⁶⁸ Bu iş

65 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 5; c. 2, s. 1.

66 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 6.

67 Bkz. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 11.

68 Sultan Hamid'in İttihâd-ı İslâm siyaseti hakkında farklı bazı değerlendirmeler için bkz. Kemal Karpat, *The Politicization of Islam*, New York: Oxford University Press, 2001, s. 244 vd.;

için *Sahîh-i Buhârî*'nin seçilmesi, tashih için İstanbul'daki Osmanlı ulemasının değil, Mısır ve Ezher ulemasının görevlendirilmesi, baskı için Bulak'ta Emîriyye Matbaası'nın seçilmesi zaruri ihtiyaçlar yanında sembolik anlamlar da taşımaktadır. *Sahîh-i Buhârî* gibi bir hadis kitabının Halife-i müslimin tarafından bastırılarak dağıtılması bütün Müslümanlar üzerinde herhalde halifenin dindarlığı ve halifeye bağlılık noktasında müsbet etkiler bırakacaktır. Nitekim yapılan işin ulema nezdinde ne kadar büyük memnuniyet uyandırdığı Ezher şeyhi Hassûne en-Nevâvî'nin baskıya yazdığı takrirdeki padişaha yönelik övgü dolu ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁶⁹

Sultan II. Abdülhamid'in bu teşebbüsünü hadis tarihi açısından başka türlü okumak da mümkündür. II. Abdülhamid'in bu çabası İslâm tarihinin ve hadis ilminin en önemli olaylarından biri olan hicri I. asrın başında meşhur Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in (ö. 101/720) hadislerin tedvini yönündeki talimatı ve teşebbüsüyle karşılaştırılabilir. Ömer b. Abdülaziz hadislerin kaybolması endişesiyle başta Medine olmak üzere İslâm aleminin her tarafına tamim göndererek hadislerin toplanmasını ve yazıya geçirilmesini istemişti.⁷⁰ Ömer b. Abdülaziz'in bu teşebbüsü hadislerin resmî tedvininin başlangıcı olarak kabul edilmiş, ardından tasnif faaliyetiyle hadislerin kitaplarda toplanıp koruma altına alınması hız kazanmıştır. İlginç bir şekilde XIX. asrın sonlarında ve etkileri itibarıyla XX. asrın başlarında II. Abdülhamid de sünnetin yaygınlaşması için en sahih kaynak kabul edilen Buhârî'nin *Sahîhi*'nin, en sahih ve muteber neşrini gerçekleştirerek bunun İslâm alemine ücretsiz dağıtılmasını istemiştir. Sultan II. Abdülhamid'in Halife-i müslimin olarak böyle bir teşebbüste bulunması, İslâm dünyasının XIX. asrın sonu, XX. asrın başı gibi her bakımdan krizler yaşadığı bir dönemde sünnetin neşrine resmî düzeyde verilen önemi göstermektedir. Aradan asırlar geçmesine rağmen iki faaliyet arasındaki paralellik ve ortak amaçlar sünnetin dindeki yerini ve önemini göstermesi yanında, sünnetin İslâm dünyasında ve İslâm toplumunun birliğinin sağlanmasında ne kadar önemli bir rolü olduğunun göstergesi olarak

G. Çetinsaya, "İslami Vatansızlıktan İslam Siyasetine" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, M. Ö. Alkan (ed.), İstanbul: İletişim; 2001, s. 265-272; Nurullah Ardiç, *Islam and the Politics of Secularism*, New York: Routledge, 2012, s. 188-192.

69 Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 2-4 (Hassûne en-Nevâvî'nin takririni).

70 Bu tamim için bkz. Mâlik, *Muvatta* (Şeybânî Rivayeti), thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Kahire: Vezâretü'l-Evkâf, 1994, s. 302 (Babu iktitâbi'l-ilm, hadis no: 937); Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman ed-Dârimî, *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, Mukaddime, 43; Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992, İlm, 34; el-Hasen b. Abdirrahman er-Râmeürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Accac el-Hatib, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984, s. 373-374; Ebu Ömer Yusuf İbn Abdilber el-Kurtubî, *Câmiu beyani'l-ilm ve fadlih*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978, c. 1, s. 76; Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Tenvîru'l-havâlik şerh alâ Muvattai Mâlik*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts., c. 1, s. 4-5; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara: İlmî Yayınlar, 1981, s. 203-204.

da değerlendirilebilir. Nitekim Sultan Abdülhamid'in bu teşebbüsünden sonra hem payitahtta hem de İslâm dünyasının diğer bölgelerinde başta *Sahih-i Buhârî* olmak üzere birçok hadis kitabının baskı ve neşirleri çoğalmış ve bir anlamda padişahın sünnetin neşri konusundaki arzusu tahakkuk etmiştir.⁷¹ II. Abdülhamid neşirinden yaklaşık üç yıl sonra (1315/1898) İstanbul'da son dönem Osmanlı ulemasından Mehmed Zihni Efendi (ö. 1913) tarafından harekelenip neşredilen 8 ciltlik *Sahih-i Buhârî* metni ülkemizde halen yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.⁷²

Padişah ve Halife-i müslimin olarak II. Abdülhamid'in sünnetin en sağlam kaynaklarından biri olan *Sahih-i Buhârî*'yi en güvenilir edisyonlarından birine dayanarak neşredip dağıtılmasını istemesi, İslâm dünyasında kimi çevrelerde XIX. asrın sonlarına doğru görülmeye başlayan sünnet aleyhtarlığına karşı alınmış bir tedbir olarak da değerlendirilebilir.⁷³ Özellikle Mısır ve Hindistan'da faaliyet gösteren müsteşriklerin sünnetin mevsûkiyeti hakkında ortaya attıkları iddia ve şüpheler, Müslüman aydınlar üzerinde etkili olmuş, sünnetin güvenilir bir şekilde intikal etmediğini, dolayısıyla dinde hüccet olamayacağını savunanlar çıkmıştır. Hindistan'da Sir Seyyid Ahmed Han'la (ö. 1315/1898) rasyonalist bir hüviyete bürünen bu modernist yaklaşım, Ehl-i Kur'an cemaati ile örgütlü bir harekete dönüşmüştür. Mısır'da da Cemaleddin Efgânî (ö. 1897) ile etkili olan bu modernist-rasyonalist anlayış Tevfik Sıdkî (ö. 1920) vb. yazarlarca sünneti dışlayan ve İslâm'ı sadece Kur'an'la sınırlayan bir yaklaşımda tezahür etmeye başlamıştır. Sultan Abdülhamid'in *Sahih-i Buhârî*'yi Mısır'da Ezher ulemasına neşrettirmesinde muhtemelen bu gibi akımların etkisi bulunmaktadır. II. Abdülhamid, bu neşirle bir taraftan sünnetin geçmişte ulema tarafından ne kadar ilmî ve titiz bir şekilde muhafaza ve nakledildiğini göstermiş olmakta, bir taraftan da Buhârî'nin *Sahih*'inin en muteber metnini ilim dünyasının tetkikine sunmaktadır. Bu neşir aslında aynı zamanda *Sahih-i Buhârî*'nin yazma halde bulunan en muteber

71 Padişahın camilerde *Sahih-i Buhârî* okunmasını teşvik edip talimat verdiği, kendisinin de *Sahih-i Buhârî* ve *Şifâ-ı Şerîf* kitaplarını defalarca okuduğu kaydedilmektedir (bkz. Altuntaş, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhanlık", s. 17, 63 vd.).

72 Mehmed Zihni Efendi bu baskının sonuna düştüğü notta, kitabın metnini Sultan Abdülhamid zamanında Mısır'da yapılan iki baskının metniyle karşılaştırarak tashih ettiğini ve bu işlemin 1315/1898 yılında tamamlandığını belirtmektedir (bkz. Buhârî, *Sahih-u'l-Buhârî*, Dâru't-Tibâati'l-Âmire 1315'ten, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts., c. 8, s. 219). Zihni Efendi'nin işaret ettiği baskılardan biri muhtemelen II. Abdülhamid'in Mısır'da yaptırdığı 1313/1895 tarihli *Sahih-i Buhârî* neşridir. Zihni Efendi neşre hazırladığı *Sahih-i Buhârî* metninde harekelenmeye özen göstermiş, nüsha farklılıklarına daha az yer vermiştir. İşaret ettiği nüsha farklılıkları yanında bazı kısa açıklamalar için Kastallânî, Aynî, İbn Hacer gibi *Sahih-i Buhârî* şarihlerinden yararlanmış, açıklamaları kelimenin geçtiği satırın yanındaki sayfa kenarında göstermiştir. Zihni Efendi'nin harekeli ve daha sade bir *Sahih* metni hazırlamasının temelinde muhtemelen bunu tedrisatta kullanma amacı bulunmaktadır.

73 Bu noktaya dikkat çeken değerli meslektaşım Yrd. Doç Dr. Mehmet Efendioğlu'na teşekkür ederim.

edisyonunun korunmasına ve kurtarılmasına, dolayısıyla bütün versiyonlarıyla *Sahîh-i Buhârî*'nin muhafazasına hizmet etmiştir. Nitekim neşir için Mısır'a gönderilen yazma Yûnînî nüshasının akabetinin bilinmemesi de⁷⁴ yapılan çalışmanın isabetini göstermektedir. Bu neşir ile Yûnînî nüshasının muhtevisiyatı matbu birçok nüshaya kavuşmuş olmaktadır. Ancak bu matbu neşrin de artık kaybolmaya yüz tuttuğunu, baskının resmî ya da özel kuruluşlarca yenilenerek koruma altına alınması gerektiğini burada belirtmek istiyoruz.

IV. Mukayese

XIX. asrın ikinci yarısında gerçekleştirilen iki *Sahîh-i Buhârî* neşri de önemli işlevler icra etmiştir. Tam metin olarak basılan ilk *Sahîh* metni olan haşiyeli Sehârenpûrî neşri Hind Altkıtası'nda medreselerde okutulmak suretiyle hadisin yaygınlaşmasına hizmet etmiştir. II. Abdülhamid neşri de *Sahîh-i Buhârî*'nin en muteber nüshalarından oluşan mukayeseli bir *Sahîh* metnini ilim alemine kazandırmıştır. Bunlardan ilki sünnetin tedrisat yoluyla yaygınlaşmasına ve halka ulaşmasına, ikincisi ise hadislerin akademik olarak incelenmesine imkan sağlamıştır. İkinci neşir bir bakıma ulemaya ve bu işin ehli olan kişilere hitab etmektedir.

Her iki neşrin de farklı açılardan meziyetleri bulunmaktadır. Sehârenpûrî neşri başta Sağânî olmak üzere muhtelif nüshalar dikkate alınarak yapılmış emek mahsulü bir çalışmadır. II. Abdülhamid neşri ise Yûnînî nüshasını esas alması hasebiyle nüsha farklılıklarını metin üzerinde gösteren ilmî bir neşirdir. Şu halde bu iki neşri elde eden Buhârî nüshaları konusunda en geniş edisyonları elde etmiş olacaktır. Diğer taraftan Sehârenpûrî neşrinin 15 ciltlik modern baskısında Sultan II. Abdülhamid neşri yanında, yazma haldeki Abdullah b. Sâlim el-Basrî nüshası ile yine yazma haldeki Sağânî nüshası da göz önünde bulundurulduğundan bu baskıda Yûnînî ve Sağânî nüshaları birleştirilmiş olmaktadır. Ayrıca Sehârenpûrî'nin *Hâşiy'e*'si *Sahîh* metninin tahlil ve anlaşılması konusunda hem hoca hem talebe açısından daha faydalı ve pratik olma özelliği taşımaktadır.

Diğer taraftan Sağânî edisyonuna dayanması sebebiyle Sehârenpûrî neşrinde diğer neşirlerde bulunmayan ilaveler yer almaktadır. Bunların da *Sahîh*'deki hadis metinlerinin anlaşılmasında ne kadar önemli olduğu açıktır. II. Abdülhamid neşrinde gösterilen nüsha farklılıkları da metinlerin anlaşılmasında fayda sağlamak ve bize tercihte bulunma imkanı sunmaktadır. Şu halde hem Sehârenpûrî neşrinde hem de II. Abdülhamid neşrinden istifadeyle -Mehmed Zihni Efendi'nin yaptığı gibi- nüshalar arasındaki lafız farklılıkları arasında tercihler yaparak yeni bir *Sahîh-i Buhârî* metni elde etmek mümkündür.

Sehârenpûrî neşri hadisleri ve bab başlıkları numaralanmış, nüsha farklılıkları gösterilmiş, ayrıca haşiyedeki açıklamalarla metni tahlil edilmiş ve kaynaklardan alınan bilgileri teyid edilmiş modern baskısıyla sahih bir *Sahîh-i Buhârî* metni

74 Bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 199.

elde etme ihtiyacını büyük ölçüde karşılamaktadır. Ancak metnin ayrıntılı bir şekilde tahlili ve değerlendirilmesi konusunda, ayrıca nüsha farklılıkları hakkında serhlere duyulan ihtiyaç hiçbir zaman ortadan kalkmayacaktır. Ayrıca II. Abdülhamid neşri mevcut haliyle *Sahîh-i Buhârî*'nin nüsha farklılıklarını ilmî bir şekilde muhafaza eden en önemli baskı olma özelliğini sürdürecektir.⁷⁵

Sehârepûri neşri ile II. Abdülhamid neşri arasındaki benzerlik ya da farklılıkları daha yakından görmek için burada *Sahîh*'in Kitabı'l-İlm bölümünden bir örnek üzerinde durulacaktır.

Kitabu'l-İlm 34. bab ilmin ortadan kaldırılması ile ilgilidir ("Babu keyfe yukbedu'l-ilm"). Burada Buhârî tarafından Ömer b. Abdülaziz'in Medine valisi Ebu Bekir b. Hazm'a (ö. 120/738) gönderdiği hadisleri tedvin talimatı muallak rivayet olarak zikredilir. Buna göre halife valiye gönderdiği mektupta şöyle demiştir: "Hz. Peygamber'in (s.a.) hadislerini araştı ve yaz. Çünkü ben ilmin yok olmasından ve ulemanın göçüp gitmesinden korktum". Bu ifadenin arkasından sadece Hz. Peygamber'in hadislerinin kabul edileceği, ilmin yani hadisin neşredilmesi ve bilmeyenlere öğretilmesi gerektiği ve gizli kalmadıkça ilmin yok olmayacağı anlatılmaktadır. İlk bakışta Ömer b. Abdülaziz'in talimatının devamı gibi görünen sonraki ifadelerin Buhârî'ye ait olduğu, bazı nüshalarda yukarıdaki ifadelerin hemen akabinde bulunan ilaveden anlaşılmaktadır. Bu ilavede Buhârî, halifenin muallak olarak kaydedilen mektubunun mevsul tarihini vermekte ve bunun "ulemanın göçüp gitmesinden" bölümüne kadar olduğunu belirtmektedir. Buradan hareketle Buhârî şarihleri de bütün nüshalarda yer almayan bu mevsul tarike dayanarak sözün devamını, Ömer b. Abdülaziz'in değil, Buhârî'nin sözü ve değerlendirmesi olarak kabul etmişlerdir.⁷⁶ II. Abdülhamid neşrinde Ömer b. Abdülaziz'in sözünün mevsul tarihini veren ilave kısım metinde tespit edilmiş, ancak ilavenin İbn Asâkir, Ebu Zer ve Küşmîhenî nüshalarında bulunmadığı rumuzlarla gösterilmiştir.⁷⁷ İbn Hacer ve Kastallânî, ilavenin Ebu Zer nüshasında değil, Kerîme nüshasında bulunmadığını belirtirler. Dolayısıyla İbn Hacer Ebu Zer'e, Kastallânî de Yûnînî'ye tabi olduğundan bu iki şârihin metinlerinde ilave yer almıştır.⁷⁸

75 Nitekim Şuayb el-Arnaût'un bir grup araştırmacıyla birlikte gerçekleştirdiği yeni bir *Sahîh-i Buhârî* neşrinde (1-5 c., Beyrut: Müessesetü'l-Âlemiyye, 2011) Bikâî nüshası ile II. Abdülhamid'in yaptırdığı neşri esas aldığı anlaşılmaktadır. Bu neşirde nüsha farklılıklarına istisnalar dışında işaret edilmemiştir. İsmail b. Ali el-Bikâî ed-Dimeşkî (ö. 806/1403)'nin 800/1397 yılında istisnâh ettiği nüsha, iki ayrı tarihten Kerîme bt. Ahmed el-Merveziyye-Küşmîhenî-Firebrî silsilesine ulaşmaktadır. Yûnînî dışında bir yolla Buhârî'ye ulaşan ve çok temiz ve özenli bir hatla renkli olarak yazıldığı belirtilen bu nüsha hakkında İbn Hacer "benzersiz" yorumunu yapmıştır (nüsha ve neşir hakkında bkz. el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Şuayb el-Arnaût ve dğr., c. 1, s. 57 vd. muhakkiklerin önsözü).

76 Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, c. 1, s. 157-158; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, c. 2, s. 129-130; Kastallânî, *İrşâd*, c. 1, s. 292-293.

77 Bkz. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 31.

78 Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, c. 1, s. 157-158; Kastallânî, *İrşâd*, c. 1, s. 292-293.

Sehârenpûrî neşrinde de talimatın muttasıl tariki rivayetin akabinde aynen tespit edilmiş, fakat herhangi bir nüshaya atf yapılmamıştır.⁷⁹ Daha ilgi çekici olan ise söz konusu ilavenin Mehmed Zihni Efendi tarafından yapılan Âmire neşrinde metinden çıkarılmış olmasıdır.⁸⁰ Dolayısıyla sadece Zihni Efendi'nin neşrine bakan birinin bu konuda hataya düşmesi çok daha kolay olacaktır.

Aynı babın devamında yer alan “Şüphesiz ki Allah ilmi kulların arasından bir şey alır gibi çekip almaz, fakat ilmi alimleri almak suretiyle ortadan kaldırır.” hadisinde “hatta izâ lem yebka âlim (ta ki âlim kalmayınca kadar)” ifadesi, II. Abdülhamid neşrinde “hatta izâ lem yubki âlimen (ta ki alim bırakmayınca kadar)” lafzıyla yer almış, sayfa kenarında “yebka âlim” lafzının Ebu Zer nüshasında bulunduğu belirtilmiştir.⁸¹ Nitekim çoğu zaman Yûnîni'yi takip eden Kastallânî de şerhinde “lem yubki âlimen” lafzını tercih etmiş ve Asîlî rivayetinde böyle olduğunu söylemiştir.⁸² Buradan anlaşıldığına göre Yûnîni elindeki nüshada rivayeteki lafızla ilgili Asîlî'nin tercihini esas almıştır. Zihni Efendi de bu lafzı metinde tespit ve tercih etmiştir.⁸³ Sehârenpûrî'de ise Ebu Zer nüshasındaki “lem yebka âlim” lafzı tercih edilmiş, diğerinin öteki nüshalarda bulunduğu belirtilmiştir.⁸⁴ Nitekim İbn Hacer de şerhinde Ebu Zer nüshasını esas aldığından bunu tercih etmiş, diğerine (Asîlî) atıfta bulunmuştur.⁸⁵ Aynî'nin de metinde Ebu Zer rivayetini tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁶

Diğer ilginç bir nokta aynı babın sonunda yer alan Buhârî'nin ravisi Firebrî'ye ait ilavedir. Buhârî'nin *Sahîh*'i boyunca nadir görülen bu durum da nüshalarda farklı biçimde tezahür etmiştir. “Kâle'l-Firebrî haddesena Abbas kâle haddesena Kuteybe (kâle) haddesena Ceîr an Hişam nahvehû” şeklindeki bu ilave II. Abdülhamid neşrinde metinde tespit edilmiş, ancak İbn Asâkir, Ebu'l-Vakt ve Asîlî nüshalarında bu ilavenin bulunmadığı, üzerinde rumuzlarla gösterilmiştir.⁸⁷ Firebrî'nin bir nevi Buhârî'ye müstahrec rivayeti ve bir bakıma mütâbaat niteliğinde olan bu ilave İbn Hacer, Aynî ve Kastallânî'de de tespit edilmiş, Sehârenpûrî ve Zihni Efendi neşirlerinde de herhangi bir nüsha ihtilafına işaret edilmeksizin aynen yer almıştır.⁸⁸

79 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûrî, c. 1, s. 345.

80 Bkz. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Âmire, c. 1, s. 33.

81 Bkz. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 2.

82 Bkz. Kastallânî, *İrşâd*, c. 1, s. 293.

83 Bkz. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Âmire, c. 1, s. 34.

84 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûrî, c. 1, s. 345.

85 Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, c. 1, s. 158.

86 Bkz. Aynî, *Umdetü'l-kârî*, c. 2, s. 131.

87 Bkz. Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, nşr. Heyet, (Sultaniyye) c. 1, s. 32.

88 Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Sehârenpûrî, c. 1, s. 346; Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Âmire, c. 1, s. 34; İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, c. 1, s. 158; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, c. 2, s. 132; Kastallânî, *İrşâd*, c. 1, s. 294.

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere *Sahîh-i Buhârî* rivayetleri arasındaki nüsha farklılıklarını görmek için II. Abdülhamid neşri ve Kastallânî şerhi, sahih bir Buhârî metni takip etmek için Sehârenpûrî neşri ve İbn Hacer şerhi gözden geçirilmelidir. Hadislerin şerhi, ayrıntılı tahlili ve fıkhu'l-hadis için de Aynî şerhi el altında bulundurulmalıdır.

Sonuç

XIX. asrın ikinci yarısında biri Hindistan'da, diğeri Osmanlı Mısır'ında gerçekleştirilen iki *Sahîh-i Buhârî* neşrinin önemi ve karşılaştırılması ile ilgili olarak kaleme aldığımız bu makalede ulaşılan sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Öncelikle *Sahîh-i Buhârî*'nin nüshaları kendisinden sonra öğrencisi Firebrî rivayetiyle yaygınlık kazanmış, onun öğrencileri vasıtasıyla sonraki nesillere ulaşan *Sahîh* nüshaları V. asrın başlarından itibaren muhtelif edisyonlara konu olmuştur. VII. asrın ortalarında Sağânî'nin, hemen ardından Yunî'nin gerçekleştirdiği detaylı edisyon çalışmaları ile *Sahîh-i Buhârî* metni üzerindeki tashih ve tespit faaliyetleri büyük ölçüde tamamlanmıştır.

Makaleye konu edindiğimiz iki *Sahîh* neşrinden Sehârenpûrî neşri, diğerleri yanında Sağânî edisyonunu da dikkate almasıyla öne çıkmaktadır. Sağânî edisyonu, diğer Buhârî nüshalarında bulunmayan bazı ilaveler ihtiva etmektedir. 1851-1853 yılları arasında tam metin olarak basılan ilk *Sahîh* nüshası olması yanında Sehârenpûrî neşri, Ahmed Ali Sehârenpûrî'nin haşiyeler ve notlarıyla daha kullanışlı ve faydalı bir hale gelmiş ve Hind Altkıtası'ndaki medrese eğitiminde en fazla kullanılan baskı olmuştur. Bu neşrin günümüzde yapılan yeni baskısıyla eser çok daha kullanışlı bir hüviyet kazanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in 1893-1895 yılları arasında Ezher ulemasına yaptırdığı ve Mısır-Bulak'ta bastırıldığı *Sahîh* metni ise Yûnî'nin edisyonunu esas almış, ayrıca diğer nüshalarla birlikte şerhlerdeki nüsha bilgileri de gözden geçirilerek Buhârî'nin en mükemmel neşri gerçekleştirilmiştir. Bu neşirde bütün nüsha farklılıkları metin üzerinde ve sayfa kenarlarında rumuzlarla ve bazen ilave açıklamalarla gösterilmiştir. *Sahîh-i Buhârî*'nin bu baskısı o günün şartlarında en modern baskı ve en düzgün neşir olduğu gibi bugün için de en iyi baskı ve ilmî neşir olma hüviyetini korumaktadır. Ancak bu neşrin nüshaları da nadir koleksiyonlarda kaldığından resmî veya özel kuruluşlarca yeniden tıpkı basım ile çoğaltılarak koruma altına alınması ve gözden geçirilerek yeni bir neşrinin yapılması gerekmektedir. Ayrıca bu neşre ve diğer edisyonlara dayanılarak yeni bir *Sahîh-i Buhârî* nüshası elde edilmesi de mümkündür.

Diğer taraftan her iki neşir de *Sahîh-i Buhârî* metni konusunda birbirlerini tamamlayıcı unsurlar taşımaktadır. Dolayısıyla *Sahîh-i Buhârî*'deki hadislerin anlaşılması ve hadis metinlerinin doğru tahlil edilmesi konusunda her ikisinin de önemli katkılarının olacağı aşîkârdır.

Yapılan iki neşrin sonuçları itibariyle de hadislerin neşri konusuna önemli katkıları olmuştur. Sehârenpûrî'nin başta *Sahîh-i Buhârî* olmak üzere baskısını yapıp neşrettiği hadis kitapları ile Hind Altkıtası'ndaki medreselerde hadis tedrisatı büyük yaygınlık kazanmış, böylece bölgeye yerleşen İngiliz kültürü ve modernizm cereyanlarına karşı Müslüman halkın dinî hayatını koruma ve onları bilinçlendirmeye de hizmet etmiştir. XIX. asır gibi siyasî, sosyal ve kültürel krizlerin yaşandığı bir dönemde Sultan II. Abdülhamid'in *Sahîh-i Buhârî* gibi bir temel hadis ve sünnet kaynağının ilmî neşrini yaptırması ve bunun ücretsiz dağıtılmasını istemesi, bir taraftan ilim camiasına önemli bir katkı sağlamış, diğer taraftan halkın Kitab ve sünnet çevresinde kenetlenmesine hizmet eden bir faaliyet olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in bu faaliyetini, hükmü altındaki milletleri dinin temel kaynakları etrafında tutma ve halifeye bağlılığı temin etme yönündeki İslâm birliği siyasetinin bir sonucu olarak da okumak mümkündür.

Her halükârda yapılan bu neşirler sonucunda İslâm dünyasında hadis kaynaklarının basımı ve yayımı konusunda günümüze kadar devam eden çalışmalar hız kazanmıştır. Bununla birlikte hadis kitaplarının yazma nüshalara dayanılarak ciddi ve titiz tahkik çalışmalarıyla yeniden neşredilmesi konusundaki ihtiyaç halen kendini hissettirmektedir. *Sahîh-i Buhârî*'nin Sehârenpûrî ve II. Abdülhamid neşirleri bu yoldaki çalışmalara ışık tutacak ve yol gösterecek mahiyettedir.

Bibliyografya

Ardaç, Nurullah, *Islam and the Politics of Secularism*, New York: Routledge, 2012.

el-Aynî, Ebu Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976.

el-Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail *el-Câmiu's-sahîh*, neşr ve haşiyeye: Ahmed Ali Sehârenpûrî, thk. ve tlk. Takiyyuddin en-Nedvî, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011.

----- *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Şuayb el-Arnaût ve dğr., Beyrut: Müessesetü'l-Âlemiyye, 2011.

----- *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru't-Tıbbâati'l-Âmire (M. Zihni Efendi neşri) 1315'ten İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.

----- *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru't-Tıbbâati'l-Âmire (M. Zihni Efendi neşri) 1315'ten İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

----- *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Heyet, (Nüsha-i Sultaniyye) Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra el-Emîriyye, 1893-1895.

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.

Çetinsaya, Gökhan, “İslami Vatansızlıktan İslam Siyasetine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, M. Ö. Alkan (ed.), İstanbul: İletişim, 2001, s. 265-272.

ed-Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru’l-Hadislerin Yeri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf el-Kurtubî, *Câmiu beyani’l-ilm ve fadlih*, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1978.

İbn Hacer, Ebu’l-Fadl Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Bulak 1301’den ofset Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1988.

----- *Hedyu’s-sârî*, 1301 Bulak’tan ofset Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1988.

İbn Kesir, Ebu’l-Fida İmâduddin İsmail b. Ömer, *Ihtisâru Ulûmi’l-hadis*, Beyrut: Müessesetü’l-Kütübî’s-Sekâfiyye, 1408 (*el-Bâisu’l-hasis* ile birlikte).

İbn Mâlik, Cemaluddin el-Endelüsî, *Şevâhidu’t-tavdîh ve’t-tashîh li müşkilâti’l-Câmi’i’s-Sahîh*, 2. bsk., thk. Taha Muhsin, Mektebetü İbn Teymiyye, y. y. 1413/1992.

İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî, *ez-Zeyl alâ Tabakâti’l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman el-Useymin, Riyad: Mektebetü’l-Ubeykân, 2005.

İbnu’s-Salâh, Ebu Amr Osman b. Abdirrahman, *Mukaddimetu’l-bnu’s-Salâh*, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1978.

İbnü’l-Esîr, Ebu’l-Hasen İzzuddin Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Lübâb fi tehzîbi’l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1980.

İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Kâdî İyaz b. Musa el-Yahsubî, *el-İlmâ ilâ ma’rifeti usûli’r-rivaye ve’s-semâ*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire: Dâru’t-Türâs, ts.

Kandehlevî, Muhammed Zekeriyya, *Evcezü’l-mesâlik ilâ Muvatta-i Mâlik*, Multan: İdâre-i Te’lifât-ı Eşrefiyye, ts.

Kandemir, M. Yaşar, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, c. 7, s. 114-123.

Karpat, Kemal, *The Politicization of Islam*, New York: Oxford University Press, 2001.

el-Kastallânî, Ebu’l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu’s-sârî li şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2012.

Katip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rufat Bilge, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941-1943.

Kızıl, Fatma, "Yünîni, Ali b. Muhammed", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, c. 43, s. 595-596.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara: İlmî Yayınlar, 1981.

el-Makdisi, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tahir, *Şurûtu'l-eimmeti's-sitte*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.

Mâlik b. Enes, *Muwatta* (Şeybânî Rivayeti), thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Kahire: Vezâretü'l-Evkâf, 1994.

Mustafa Celil Altuntaş, "Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhanlık", Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2010.

el-Mübârekfûrî, Ebu'l-Aliy Muhammed Abdurrahman, *Mukaddimetü Tuhfeti'l-ahvezî*, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine: Muhammed Abdülmuh-sin el-Ketbî, 1967.

Nevevî, Muhyiddin Yahya b. Şeref, *et-Takrîb ve't-teysîr*, Mısır: Muhammed Ali Sabîh ve Evlâduh, 1968.

Özşenel, Mehmet, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

er-Râmeühürmüzî, el-Hasen b. Abdirrahman, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Accac el-Hatib, Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1984.

Sandıkçı, Kemal, "Ebü'l-Vakt", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. 10, s. 346-347.

----- *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara: Kitabiyat, 2000.

----- *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, trc. Mahmud Fehmi Hicâzî, Riyad: Câmîati'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1983.

es-Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, nşr. Abdülvehhab Abdüllatif, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1979.

----- *Tenvîru'l-havâlik şerh alâ Muvattai Mâlik*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Uğur, Mücteba, *Buhârî*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

Yardım, Ali, *Hadis I*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1984.

Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması

Mehmet ÖZŞENEL

Özet

Sahîh-i Buhârî, İslâm tarihi boyunca en fazla kabul ve ilgiye mazhar olan temel hadis kaynaklarından biridir. Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yüzlerce çalışma yapılmış olup bunların bir kısmı eserin sonraki nesillere intikalini sağlayan nüshalarıyla ilgilidir. VII./XIII. asırda Sağâni ve Yûnîni tarafından gerçekleştirilen edisyon çalışmalarıyla *Sahîh-i Buhârî*'nin en sahih versiyonlarının günümüze kadar ulaşması temin edilmiştir. XIX. asra geldiğinde Hindistanlı hadis alimi Ahmed Ali Sehârenpûrî tarafından başta Sağâni edisyonu olmak üzere muhtelif Buhârî nüshaları dikkate alınarak ilk tam metin *Sahîh-i Buhârî* neşri 1851-1853 yılları arasında Delhi'de gerçekleştirilmiştir. El yazısı ile ve Sehârenpûrî'nin haşîye ve notlarıyla birlikte büyük boy iki cilt halinde yapılan bu baskı sonraki dönemde Hind Alkatası'ndaki medreselerin değişmez metinlerinden olmuştur. 1893-1895 yılları arasında Sultan II. Abdülhamid'in Ezher ulemasına yaptırdığı neşir ise, *Sahîh-i Buhârî*'nin en makbul ve ilmî edisyonu olan Yûnîni nüshasını esas almış; *Sahîh* metnindeki nüsha farklılıkları ayrıntılı bir şekilde bu baskıda gösterilmiştir. Mısır'da yapılan bu baskının masrafları sultanın şahsî hazinesinden karşılanmış ve nüshalarının ücretsiz dağıtılması sağlanmıştır. Sehârenpûrî neşri, Sağâni edisyonuna sahip olmasıyla; II. Abdülhamid neşri de Yûnîni'nin ayrıntılı ve zengin metin alternatiflerini ihtiva etmesiyle öne çıkmaktadır. XIX. asrın ikinci yarısında gerçekleştirilen her iki neşir de farklı açılardan hadisin İslâm dünyasında yaygınlaşmasına hizmet etmiştir. Bu iki neşirle birlikte İslâm ülkelerinde ve Müslüman toplumlarda *Sahîh-i Buhârî*'nin yanı sıra diğer hadis kaynaklarının da neşri hız kazanmıştır. Sehârenpûrî ve II. Abdülhamid neşirleri birbirlerini tamamlayan metin özellikleri yanında yeni yapılacak tahkik ve neşirlere de yol gösterici hüviyetlerini korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Buhârî* Edisyonları, Sehârenpûrî neşri, II. Abdülhamid Neşri.

Two Editions of *Sahîh al-Bukhârî*: A Comparison between the Editions of al-Sahâranpûrî and Abdul Hamid II

Mehmet ÖZŞENEL

Abstract

Sahîh al-Bukhârî is among the most renowned hadîth sources that have received scholarly attention throughout the Islamic history. Among numerous works completed on the *Sahîh al-Bukhârî* some are related to its versions which enabled later generations to access the book. The most reliable versions of *Sahîh al-Bukhârî* have survived today due to the editorial work of al-Saghâni and al-Yûnîni in the VII./XIII. century.

Taking different editions of the book into consideration –particularly al-Saghānī version, the Indian hadīth scholar Ahmed Ali al-Sahāranpūrī published the first complete text of *Sahīh al-Bukhārī* in 1851-1853. This edition, published in the form of handwriting and in two big volumes, includes gloss and scholarly notes by al-Sahāranpūrī and has been one of the fundemantal texts in the madrasas of Indian Subcontinent. The edition which was prepared by the scholars of al-Azhar between 1893 and 1895, depends on al-Yūnīnī’s work, reveals the textual variations, and is the most authoritative and scholarly edition of *Sahīh al-Bukhārī*. The Ottoman Sultan Abdul Hamid II has covered the costs for the edition of this version from his personal treasury, and has distributed its copies free of charge. al-Sahāranpūrī’s text is valuable due to the fact that it relies on al-Saghānī’s edition, whereas the edition of Abdul Hamid II is distinguished by its inclusion of al-Yūnīnī’s detailed and valuable textual variations. Accomplished in the second half of the 19th century, both editions contributed in various ways to the spread of hadīth in the Muslim world. Following these two editions, the publication of hadīth books has accelerated in Muslim countries. The editions of al-Sahāranpūrī and Abdul Hamid II still preserve their textual qualities that complete each other, and continue to inspire new editions and publications.

Keywords: Hadīth, *Sahīh al-Bukhārī*, the editions of *Sahīh al-Bukhārī*, al-Sahāranpūrī’s edition, Sultan Abdul Hamid’s edition.